УДК 94(470+571)"18/19"

СВЯЩЕНКО З.В.

СТВОРЕННЯ ТА ПРИНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ КОМІТЕТІВ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ З ПИТАНЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

(Священко Зінаїда Василівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини)

Розглянуто процес створення та принципи діяльності місцевих комітетів Особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості Російської імперії. Детально проаналізовано механізм формування кадрового складу губернських та повітових комітетів, а також їх соціальний склад. Автор робить висновки щодо доцільності створення місцевих комітетів для вирішення назрілих в державі проблем.

Ключові слова: Особлива нарада, губернські та повітові комітети, аграрне питання, Російська імперія.

Священко З.В. Создание и принципы деятельности местных комитетов Особенного совещания по вопросам сельскохозяйственной промышленности

Рассмотрен процесс создания и принципы деятельности местных комитетов Особого совещания по вопросам сельскохозяйственной промышленности Российской империи. Подробно проанализирован механизм формирования кадрового состава губернских и уездных комитетов, а также их социальный состав. Автор делает выводы о целесообразности создания местных комитетов для решения назревших в государстве проблем. *Ключевые слова: Особое совещание, губернские и уездные комитеты, аграрный вопрос, Российская империя.*

Svyaschenko Z. V. Creation and principles of the local committee special meeting for agricultural industry

The process of creating and principles of local committees of the Special Meeting on the agricultural industry of the Russian Empire. Detailed analysis of the mechanism of formation of personnel provincial and district committees, as well as their social structure. The author draws conclusions of creation of local committees to address pressing problems in the country.

Keywords: Special meeting, provincial and district committees, agrarian question, the Russian Empire.

Для Російської імперії початку XX ст., переважна більшість населення якої займалась сільськогосподарським виробництвом, важливою складовою було аграрне питання, яке перебувало у фокусі постійної уваги урядових кіл. Про це говорить і створення урядом різних надзвичайних комісій, які б вивчили стан справ на селі. Прикладом може бути «Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості», яка діяла в 1902 – 1905 рр. в Російській імперії і розробляла нові засади сільськогосподарської політики. Особливу нараду очолив міністр фінансів С. Вітте.

Щоб краще знати стан справ на місцях члени Особливої наради залучили до роботи «місцевих людей». Зокрема, було прийнято рішення про створення структурного підрозділу особливої наради – місцевих комітетів.

Питання діяльності «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості», розглядалося у працях ряду істориків. М.С. Симонова [1] достатньо детально висвітлює різні періоди діяльності Особливої наради, а також розглядає боротьбу течій в правлячих колах з аграрної політики. С.М. Сидельников [2] робить змістовний аналіз політики самодержавства напередодні революції 1905 р. Найбільш зважений аналіз вказаної проблематики був зроблений в працях істориків петербурзької історичної школи: Б.В. Ананьїча, Р.Ш. Ганеліна [3; 4; 5], В.С. Дякіна [6]. У ряді їх робіт проведений багатосторонній аналіз усієї внутрішньої, у тому числі і аграрної політики царизму напередодні революції 1905 р. і досить детально розглянутий розвиток взаємин представників Міністерства фінансів і Міністерства

внутрішніх справ в області вирішення аграрного питання. І.К. Щербакова [7], у своєму дослідженні розглядає Особливу нараду як альтернативний центр обговорення проектів аграрних перетворень в 1902 – 1905 рр.

Однак загалом вище означена проблема ще не дістала достатньо повного висвітлення, а тому стала предметом нашого аналізу. Автор статті ставить за мету на основі аналізу джерельної бази дослідити процес створення та принципи діяльності місцевих комітетів Особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості та зробити висновки щодо доцільності їх створення для вирішення назрілих в державі проблем.

Ефективна робота Особливої наради залежала не лише від якості її кадрового складу. Важлива роль відводилася інформаційному забезпеченню. Враховуючи тогочасні інформаційні можливості члени Особливої наради одноголосно на черговому засіданні 2 лютого 1902 р. погодилися з тим, щоб до її діяльності залучити «місцевих людей». Однак офіційне рішення про їхнє створення було прийнято 9 лютого 1902 р. Таке рішення на порядок денний ставило питання про механізм такого залучення, а також спосіб чи способи, в які буде здійснюватися інформаційне забезпечення. було прийнято рішення про створення структурного підрозділу особливої наради – місцевих комітетів. За задумом, останні мали представляти собою специфічну колегію на чолі з відповідальним перед урядом керівником. Комітети поділялися на повітові та губернські. Перші очолювали повітові предводителі дворянства, другі – губернатори.

Для з’ясування того, в яких губерніях потрібно організовувати комітети Особливою нарадою було створено спеціальну комісію на чолі з О. Стишинським у складі Кутлера, Шульца, Козловського, Боткіна. Уважно опрацювавши необхідну інформацію, комісія дійшла висновку: «Беручи до уваги, що у всіх губерніях Європейської Росії існує приватне землеволодіння, функціонують дворянські та земські установи, бажано в усіх без винятку губерніях Європейської Росії утворити місцеві комітети». У Закавказзі було визнано за доцільне місцеві комітети утворити у Тифліській та Кутаїській

губерніях. Стосовно Сибіру, то там місцеві комітети повинні були діяти лише у чотирьох губерніях: Тобольській, Томській, Єнісейській, Іркутській [8, арк. 65-80]. Всього було зорганізовано 618 комітетів. Із них 82 – губернські, 536 – повітові. Із останніх 50 губернських та 490 повітових комітетів діяло на Європейській території Російської імперії [9, с. 8].

Розподіл комітетів на повітові та губернські не був випадковим. Вони різнилися між собою функціонально. Повітові комітети виконували т. зв. «чорнову роботу». Тобто збирали інформацію про потреби, проблеми сільського господарства на рівні повіту. Далі передавали її для узагальнення до губернського комітету. Члени останнього отриману розрізнену інформацію зводили у єдине ціле. У такий спосіб вимальовувалася цілісна картина з урахуванням регіональних особливостей по всій Російській імперії. Стосовно функцій повітових та губернських комітетів, то їх точно у своєму виступі сформулював С. Вітте: «Очікувати від місцевих сил розробки питань неможливо. Допомога місцевих сил фахівцям не потрібна. Я місцевому елементу придаю значення лише у сенсі поповнення програми: можливо, ми обійдемо увагою питання, які є важливими на місцевому рівні, але нам невідомі» [10, арк. 79-80].

Створюючи цей структурний підрозділ, члени Особливої наради вирішували ще одну проблему – вони діяльності Особливої наради надавали характеру контрольованої публічності. На нашу думку, такий крок за тогочасних умов був виявом справжнього лібералізму. Окрім того, як можна було вирішувати селянське питання без тих кому власне адресувалося його вирішення – безпосередніх сільгоспвиробників. Зауважимо, що думки членів Особливої наради у цьому співпадали з громадською думкою. Так, у своєму зверненні до членів Особливої наради селяни Київського та Васильківського повітів Київської губернії наголошували на тому, що ніякі комітети, ніякі наради без участі у них селян не можуть напрацювати ефективної програми, спрямованої на подолання кризи у сільському господарстві. Таку свою позицію селяни обґрунтовували тим, що у цих установах домінують поміщики, які

дбають лише про власні інтереси. Тому і необхідна участь селян у таких установах, щоб такі комітети та наради змогли виробити аграрну політику, яка б стосувалася не лише поміщиків, а і селян, щоб було відомо «як потерпає селянин від поміщиків та властей» [11, арк. 2].

Формування кадрового складу комітетів покладалося на їхніх керівників. Якихось чітких інструкцій стосовно цього питання розроблено не було. Члени Особливої наради запропонували керівникам комітетів при вирішенні кадрових питань керуватися тим, що інформація про потреби, проблеми сільського господарства того чи іншого повіту чи губернії має надходити від якомога більшої кількості компетентних у цій справі осіб. Рекомендувалося отримувати інформацію «не лише від земських діячів, але і місцевої адміністрації, дворянства, і навіть окремих фахівців із тієї чи іншої справи» [9, с. 5-6].

За таких обставин визначальним фактором при підборі кадрів до складу комітетів стала особиста позиція керівника. Це не могло не позначитися на кількісному та якісному складі членів місцевих комітетів. Так, на Полтавщині Лохвицький повітовий комітет нараховував 150 членів, а Богодухівський – 5 [12, с. 8]. За нашими підрахунками, які корелюються з підрахунками інших дослідників, наприклад, проведеними С. Шидловським, І. Щербаковою, всього у роботі губернських та повітових комітетів Особливої наради взяло участь 12093 особи. Із них 2316 – у губернських, решта – 9777 – у повітових. Водночас чисельність членів губернських комітетів коливалася від 7 (Закаспійський та Семирічинський) до 89 (Курляндський), а повітових – від 4 до 150 [8, арк. 5].

У фондах Російського державного історичного архіву містяться документи та матеріали, проаналізувавши які можна відтворити соціальний склад комітетів із різною чисельністю членів по 49 Європейським губерніям Російської імперії.

На основі їх аналізу мона зробити висновок, що домінанта належала дворянам та землевласникам. Їхня частка у складі губернських комітетів становила 1/3, повітових – 1/4. Друге місце посідали чиновники. Їхня частка у складі губернських та повітових комітетів була приблизно однаковою – 1/4. На

третій сходинці перебували діячі земств. Вони становили 23% членів у губернських та 22% у повітових комітетах. 1/5 частину від усієї чисельності членів комітетів становили селяни, посідаючи четверту сходинку [8, арк. 5]. Отже, найчисельнішими у складі губернських та повітових комітетів Особливої наради були такі чотири соціальні групи: 1) дворяни та великі землевласники; 2) чиновники міністерств та відомств; 3) земські діячі; 4) селяни. Таким чином члени Особливої наради інформувалися із цих чотирьох основних джерел. Такий стан справ із соціальним складом комітетів дозволив С. Шидловському зробити висновок, що інформація, яка надходила до Особливої наради з місць, була цінною, «оскільки надходила від осіб, які на практиці знали становище і потреби нашої сільськогосподарської промисловості у різних регіонах Росії» [13, с. 65].

Соціальний склад губернських та повітових комітетів Особливої наради отримав різні оцінки в історіографії. Радянські дослідники, наприклад, П. Маслов [14, с. 55], М. Симонова [1, с. 12], І. Чернишев [15, с. 34], переважно акцентували на домінуванні у їхньому складі дворян і чиновників. Вони робили висновок, властивий у цілому радянській історіографії, про те, що комітети носили вузькокласовий характер тощо. Наприклад, М. Симонова вважала, що місцеві комітети за своїм складом були дворянсько-чиновницькими. На підтвердження своєї думки вона наводила дані, уміщені у звіті С. Вітте про діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, щоправда, інтерпретуючи їх на власний манер. Відповідно до цих показників, дворяни та землевласники складали 37% членів губернських комітетів і 25% – повітових; чиновники – 29% губернських і 26% повітових; земські гласні та земські службовці – відповідно 23 та 22%; селяни – 2% губернських і 17% повітових [16, арк. 2]. Якщо зіставити статистику, наведену М. Симоновою та нами, не побачимо суттєвої відмінності. У зв’язку з цим, на нашу думку, відсутні об’єктивні підстави у критиці М. Симоновою С. Вітте за начебто спотворення ним реального стану справ із соціальним складом місцевих комітетів [1, с. 160]. С. Вітте, узагальнивши інформацію, що

надходила до нього з місць, загальну кількість членів місцевих комітетів оцінював в 11 тис. осіб, які діяли у 49 губерніях [16, арк. 2].

Сучасні російські історики по-іншому висвітлюють цей сюжет. Так, В. Лебедєв, спираючись на опрацьовану ним джерельну базу, доводить, що власне чиновники становили лише 1/3 від загалу членів місцевих комітетів 49 губерній Європейської Росії. Пов'язано це з тим, що голови комітетів, користуючись відсутністю законодавчо закріпленого механізму кадрового забезпечення комітетів, нехтуючи вказівками високопосадовців, активно до роботи у них залучали земців. Тому більшість, зокрема у повітових комітетах, належала безпосереднім сільгоспвиробникам – поміщикам, селянам, службовцям земств [17, с. 60].

На нашу думку, соціальний склад губернських та повітових комітетів – адекватний часові, сутності завдань, які стояли перед Особливою нарадою. Ми вважаємо, що, порівняно з іншими подібними установами, склад місцевих комітетів був навіть прогресивнішим, адже були представлені селяни. Четверта позиція для селян – цілком об'єктивна, враховуючи рівень грамотності, освіченості, заможності цієї соціальної верстви. Домінанта поміщиків та великих землевласників – традиційне явище для подібних установ. Потрібно віддати належне і тому факту, що до участі у комітетах були запрошені представники земств, які, як ніхто інший, були добре обізнані з ситуацією у сільському господарстві на місцях.

Процедура становлення місцевих комітетів тривала упродовж зими – весни 1902 р. Влітку 1902 р. вони розпочали свою роботу відповідно до тієї програми дій, яку отримали від Особливої наради. Варто зауважити, що члени місцевих комітетів здебільшого творчо підходили до запропонованої їм програми. Незавжди вони погоджувалися з нею, вносили свої пропозиції, розширювали її зміст тощо. Наприклад, члени Новоторжського повітового комітету Тверської губернії критично поставилися до запропонованої їм програми. Вони зауважили, що для виходу з кризи сільського господарства насамперед потрібно усунути культурні, правові, фінансові та економічні

проблеми. Тому саме вони мають бути предметом пильної уваги комітету, а не ті, що запропонувала Особлива нарада. Подібною була позиція членів повітових комітетів Воронезької губернії [12, с. 25].

Водночас не варто перебільшувати творчий підхід у роботі місцевих комітетів. Як засвідчує опрацьований нами джерельний матеріал, він, зазвичай, був властивий повітовим комітетам. На губернському рівні ситуація була дещо іншою. Насамперед вона була пов'язана з політичною складовою, за якою пильно стежило міністерство внутрішніх справ, роблячи на цьому свою «гру». Під останньою, звісно, йдеться про те, щоб якомога більше нашкодити роботі Особливої наради, створивши сприятливі умови для Редакційної комісії. Не будемо забувати, що ці дві установи (нарада та комісія), як і міністерства при яких вони функціонували, були конкурентами.

У Міністерстві внутрішніх справ було добре відомо, як до земств ставився цар, його найближче оточення. В очах двору земства уявлялися опозиційними установами. З цього у міністерстві внутрішніх справ вирішили вигідно для себе скористатися, пригальмувавши у такий спосіб діяльність місцевих комітетів, у яких, як ми вже зазначали, чисельним було представництво земців. Тому Міністерство внутрішніх справ, опікуючись начебто боротьбою з антиурядовою агітацією, почало тиснути на губернські комітети, застосовувати репресії до окремих їхніх членів. Більшість губернаторів, намагаючись уникнути ускладнень, докладали чимало зусиль і повертали роботу губернських комітетів у напрямок, лімітований програмою Особливої наради, забороняли публічне слухання окремих доповідей та інформаційних зведень, рецензували інформацію, що надходила з місць. Наприклад, Харківський губернатор заборонив публічний виступ М. Ковалевського. Свою позицію він обґрунтував тим, що у доповіді містяться такі слова: «Не можна починати боротьбу з комарами, не знищивши перед цим вампірів. Стан сільськогосподарської промисловості країни не можливо покращити без усунення головних причин, які зумовили її кризу» [18, с. 168].

Попри ці та інші перешкоди, місцеві комітети проробили титанічну роботу, забезпечивши Особливу нараду здебільшого об'єктивною інформацією про проблеми у сільському господарстві. Їхня робота завершилася у 1903 р. виданням у цьому ж році 58 томів «Праць місцевих комітетів». Праці відіграли помітну роль у роботі Особливої наради. З одного боку, вони дозволили скласти цілісне уявлення про стан у сільському господарстві різних регіонів Російської імперії. З іншого – були своєрідною доказовою базою під час обговорення питань і прийняття відповідних рішень під час засідань Особливої наради. Високу позитивну оцінку «Праці місцевих комітетів» отримали від С. Вітте. Він говорив про те, що ці матеріали відіграли ключову роль у становленні його власної позиції. Голова Особливої наради відверто заявляв: «Я б не наважився заперечити багатьом авторитетним судженням, що висловлювалися на Нараді. Однак якщо це робив і роблю тепер, то лише тому, що надаю великого значення голосу місцевих людей» [19, с. 2-3].

Водночас ми не вважаємо за доцільне гіперболізувати роль і значення «Праць місцевих комітетів», їхній надмірний вплив на роботу Особливої наради. Питання не в тому, що ці матеріали неякісні чи складені непрофесійно. Як історичне джерело вони надзвичайно цінні. Проблема полягає в іншому – в політичній системі, яка існувала в Російській імперії на початку XX ст. Остання у силу своєї природної сутності не була налаштована на діалог із громадськістю, з широкими народними верствами. Більше того, останні так само не могли цивілізовано, без застосування сили, впливати на рішення, що приймалися владою, взагалі бути почутими. Тому, попри всю цінність та інформативну насиченість, «Праці місцевих комітетів» об'єктивно ні на що вплинути не могли, оскільки громадська думка у тогочасній російській державі ігнорувалася.

Таким чином, підсумовуючи написане вище, констатуємо таке. Позитивним було те, що Особлива нарада не перетворилася на «мертвонароджену дитину», тобто не стала суто кабінетною комісією на зразок попередніх. Створення місцевих комітетів не лише розширило соціальну базу

установи. Вперше в історії Російської імперії селян, нехай і дуже, дуже опосередковано, але допустили до вирішення їх же питань через членство у повітових та губернських комітетах.

Склад місцевих комітетів адекватно відображав соціально-економічні та суспільно-політичні обставини, за яких вони створювалися та функціонували. Незважаючи на чисельні перешкоди з боку міністерства внутрішніх справ, у цілому діяльність повітових та губернських комітетів була результативною. Вони виконали покладену на них місію – забезпечили Особливу нараду об'єктивною інформацією про стан справ у сільському господарстві країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. / М.С. Симонова. – М.: Наука, 1987. – 254 с.
2. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. / С.М. Сидельников. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 289 с.
3. Ганелин Р. Ш. Российское самодержавие в 1905 году. Реформы и революция / АН СССР. Ин-т истории СССР. Санкт-Петербургское отд-ние. – СПб. : Наука. С.-Петербургское отд-ние, 1991. – 221с.
4. Ананьич Б.В., Кризис власти в России. Реформы и революционный процесс. 1905-1917 годы / Б.В. Ананьич, Р.Ш. Ганелин // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 96-106.
5. Ананьич Б.В. Сергей Юльевич Витте и его время. / Б.В. Ананьич, Р.Ш. Ганелин. – СПб., 1999. – 430 с.
6. Дякин В.С. Деньги для сельского хозяйства 1892—1914 гг. (Аграрный кредит в экономической политике царизма). / В.С.Дякин. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1997. – 356 с.
7. Щербакова И.К. Особое Совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности и Редакционная комиссия Министерства внутренних дел

как альтернативные центры обсуждения крестьянского вопроса в начале XX века (1902 – 1905 гг.). / И.К. Щербакова. – Дисс… к.и.н. – М., 2003. – 282 с.

8. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 28. – 114 Арк.
9. Всеподданнейший отчет по Особому совещанию о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902 – 1904 гг. – С-Пб., 1904. – 140 с.
10. РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 9. – т. 1. 02.02.1902. – 24.02.1902. – 396 Арк.
11. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 586. – Оп. 1. – Спр. 433. – 6 Арк.
12. Милюков П. Н. Введение / П.Н. Милюков // Нужды деревни. – С-Пб., 1904. – т.1. – С. 3–10.
13. Шидловський С.И. Общий обзор трудов местных комитетов / С.И. Шидловский. – СПб., 1905. – 239 с.
14. Маслов П. П. Крестьянское движение в России / П. П. Маслов. – М., 1923. – 200 с.
15. Чернышев И.В. Аграрно-крестьянская политика России за 150 лет / И.В. Чернышев. – Пг., 1918. – 384 с.
16. РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 134. – 314 Арк.
17. Лебедев В. Местные комитеты Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности (1902 – 1904гг.) / В. Лебедев // Отечественная история. – 2001. – № 5. – С. 58–69.
18. Ольденбург С.С. Царствование императора Николая II / С.С. Ольденбург. – М. : Терра, 1998. – 336 с.
19. Протокол № 26 // Протоколы заседаний Особого совещания по нуждам сельскохозяйственной промышленности. – С-Пб., 1905. – 450 с.